

Zasady i pojęcia otwartego dostępu (Open Access)

Szybko postępująca cyfryzacja oraz efekt wpływu pandemii COVID-19 sprawiły, że inicjowane od lat działania, mające wyciągnąć ‘na środek sceny’ wiedzę naukową ukrytą za subskrypcyjnymi politykami wydawców, nabrały od 2020 r. wyjątkowego przyspieszenia. W roku 2022, rewolucja otwartego dostępu (open access - OA) do publikacji naukowych w skali całego globu jest już na etapie ustanawiania nowych zasad ‘rządzenia’ – choć w istocie w antyrewolucyjnym paradygmacie: kooperacyjnym, czyli angażującym w politykę otwartego dostępu wszystkich interesariuszy dotychczasowego, zamkniętego (subskrypcyjnego) systemu publikacyjnego, w tym przede wszystkim wielkich wydawców komercyjnych.

Do czego dostęp zostaje otwarty, kto go otwiera i w jaki sposób?

Można powiedzieć, że w imię ‘dobra publicznego’ (a jest to sformułowanie-fundament, na którym zbudowany został ruch OA i Plan S) odblokowywany jest dostęp do wszelkich materiałów związanych z rozpowszechnianiem wiedzy naukowej. W szczególności należą do nich:

- artykuły naukowe,
- książki i rozdziały w nich,
- materiały konferencyjne,
- rozprawy i prace na stopień, np. prace doktorskie,
- dane badawcze.

Paradygmat OA angażować ma wszystkich:

- autorów prac naukowych,
- ośrodki akademickie i badawcze,
- stowarzyszenia,
- fundatorów,
- instytucje rządowe,

- instytucje międzynarodowe,
- wydawnictwa.

Otwarty dostęp (OA), to w najprostszym rozumieniu, praktyka darmowego (dla czytelnika) dostępu online do recenzowanych (peer-reviewed) materiałów naukowych. Udostępniany materiał może mieć dwojaki charakter - **gratis**, czyli zapoznanie się z nim nie pociąga za sobą konieczności wnoszenia jakichkolwiek opłat, jednakże czytelnik nie posiada praw do jego kopiowania, rozpowszechniania czy modyfikowania, poza tzw. dozwolonym użytkiem. Może też zostać udostępniony jako **libre**, gdzie jego darmowemu udostępnieniu (gratis) towarzyszy także licencja pozwalająca odbiorcy m. in. na kopiowanie, rozpowszechnianie, czy przetwarzanie udostępnionych treści. Najszerzej stosowanymi w OA są licencje z grupy **Creative Commons** [[Choose a License \(creativecommons.org\)](https://creativecommons.org/licenses/)], które na różnych poziomach i polach korzystania regulują prawa do posługiwania się otrzymanymi materiałami.

W zasadzie, dla odbiorcy świat dostępu do prac naukowych jest światem czarno-białym – albo może się bez opłat zapoznać z poszukiwanymi materiałami, albo też nie. Jednak w świecie wydawców, a tym samym dla autorów prac, proces ‘otwierania się’ publikacji jest już nieco bardziej kolorowy. Pojawiają się bowiem **kolory OA**, którymi zwykło się oznaczać zasady, na jakich dana publikacja (po decyzji wydawnictwa, autora, fundatora) może status otwartości uzyskać. A dojść do niego można dwoma głównymi drogami: drogą złotą (**gold OA**) oraz drogą zieloną (**green OA**).

Droga złota, najbardziej znana i jednocześnie najbardziej kosztochłonna, polega na natychmiastowym udostępnieniu online materiału naukowego w wersji ostatecznej wydawcy (**published version**), zaś copyright do swojej pracy zachowuje autor. Udostępnienie to odbywa się na stronach czasopisma / wydawnictwa. Model biznesowy tutaj przyjęty zakłada, iż wydawnictwo pobiera opłatę publikacyjną (article processing charge – APC), którą pokrywa albo autor ze swoich środków (np. dostępnych w ramach prowadzonego projektu

naukowego), albo instytucja, która mu takie środki przyzna (np. uczelnia, fundacja naukowa, stowarzyszenie). Średni koszt przejścia tą drogą, to obecnie 2000€ do 3000€ - w zależności od wydawcy i/lub czasopisma.

Droga zielona, nazywana inaczej self-archiving, polega na umieszczeniu przez autora pełnego tekstu pracy naukowej w wersji przed recenzją (preprint, submitted version) lub po recenzji i przyjęciu do druku (postprint, accepted version) i uczynienie powszechnie dostępną online. W tym modelu, copyright do publikacji najczęściej przysługuje wydawcy (lub instytucji sponsorującej publikację na różnych jej etapach - zależne jest to od umów indywidualnych), który decyduje o tym, gdzie i kiedy praca może zostać w ten sposób udostępniona. Najczęściej, miejscami takiego udostępniania są niekomercyjne repozytoria tematyczne i instytucjonalne (np. uczelni wyższej autora) i prywatne strony autorów publikacji, a można go dokonać po wyznaczonym czasie od daty przyjęcia materiału do publikacji (wynoszącym w zależności od wydawnictwa – od 6 do nawet 36 miesięcy), nazywanym embargiem.

Po co to wszystko?

Drogi złotą i zieloną można uznać za trwający jeszcze etap przejściowy w nauce światowej w dochodzeniu do pełnego OA, którego zwieńczeniem byłaby dominacja tzw. drogi diamentowej (diamond OA), czyli przewidywanego punktu dojścia dla całego ruchu OA oraz zakładanych celów realizacji Planu S.

Droga diamentowa zakłada bowiem całkowite odejście od modelu biznesowego, w którym za natychmiastowe udostępnienie publikacji naukowej zapłacić musi autor bądź czytelnik.

Jak zaznaczają członkowie konsorcjum ‘cOAlition S’ oraz twórcy Planu S, w tym jego inicjator – Robert-Jan Smits, obecny model biznesowy, który można porównać z przepychaniem subskrypcyjnych opłat innymi kanałami, powinien zostać zastąpiony takim, w którym finanse potrzebne do zapoznania

się z osiągnięciami nauki nie będą zarazem stanowiły żelaznej kurtyny, za którą jest ona dla większości odbiorców ukryta.

W działaniach inicjatorów i propagatorów Planu S widoczne są także inne wątki związane z funkcjonowaniem światowej nauki u samych jej podstaw. W tym przede wszystkim konieczność zmiany systemów oceny efektywności naukowej przez instytucje (uczelnie wyższe, instytuty badawcze). Podkreślana jest konieczność przejścia z systemu oceny w oparciu o kryteria bibliometryczne na system merytoryczny. Zatem, nie „gdzie” się opublikowało, ale „co” się opublikowało. Zauważają przy tym, iż tylko merytoryczna ocena pracy naukowej, która dokonywana będzie poprzez jej dostępność na w pełni otwartych (w sensie OA), wyspecjalizowanych platformach recenzyjnych, stanowić będzie o jakości badań i przysłuży się rozwojowi wiedzy.

Opracował: mgr Jarosław Bener